

УДК 340.1

І. Ю. Росовська
здобувач кафедри теорії та історії держави і права
ПВНЗ Університет Короля Данила

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА, РЕЛІГІЇ ТА ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ СВІТОГЛЯДНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ШКІЛ

Вступ. Проблема співвідношення права, релігії та держави через механізми взаємного впливу насправді тривалий історичний період була центральною у філософському дискурсі. Саме тому сьогодні існує низка наукових шкіл, які в той чи інший спосіб підходили до вирішення проблеми релігійного фактора та його впливу на процеси правотворення. Згодом погляди наукових шкіл почали сягати й такої проблематики, як вплив релігії на державотворчі та інтеграційні процеси. Саме тому необхідно виділити такі наукові школи.

Аналіз досліджень і публікацій. Різні аспекти взаємодії права, релігії та держави досліджували значна кількість відомих вчених, зокрема: Р. Арон, М. Бабій, І. Міма, А. Поляков, Л. Попсуєнко, Ю. Тихонравов, А. Шмеман, Н. Штурмак та інші науковці, однак враховуючи специфіку досліджуваної проблематики, вона і надалі залишається досить актуальною.

Постановка завдання. Метою даної статті є визначення специфіки відображення та проблем взаємодії права, релігії і держави в процесі історичної еволюції основних світоглядних цивілізаційних наукових шкіл.

Результати дослідження. Найпершою та найбільш прагматичною з точки зору об'єктивності буття школою стала міфологічна школа, представники якої розглядали релігію як форму устрою суспільних процесів, що не впорядковувалися в жодний інший спосіб. При цьому такі представники міфологічної школи, як Анаксагор, Антифонт, Демокрит, Епікур та інші, взагалі вважали, що релігійні відносини – це відносини квазідержавного рівня, які регулюються засобами, на які держава-поліс неспроможна в силу різних факторів. Більше того, саме релігійні відносини ці філософи поклали в основу об'єднання Афін з іншими полісами Греції для створення потужної держави, оскільки жодних інших суспільно-політичних основ для об'єднання вони не бачили [4, с. 230–233].

Основна ідея цієї школи полягає в тому, що загальносуспільні норми поведінки стали результатом діяльності богів. А боги встановлювали ті чи інші порядки, природа яких виходила до тих явищ, які складно було пояснити або сприйняти античним людям. Міфологічна школа продемонструвала механізм походження соціальних норм від об'єктивності людського розвитку. Саме такий механізм праворозуміння – об'єктивність з

точки зору єдиного оптимального та раціонального засобу врегулювання дійсності – буде покладений потім у позитивістську концепцію походження держави і права. Центральне місце в системі наукового дослідження правової дійсності та історії держави і права посідає філософська школа. Її основні представники, серед яких найбільше виділяються К. Барт, У. Джеймс, Г. Олпорт, Г. Гегель, Т. Гоббс, розкривають онтологію процесу становлення дуалізму держави та права. Філософські підходи до визначення гносеологічного підґрунтя розвитку релігійно-правового синтезу в процесі становлення національного законодавства країн і наднаціонального законодавства ЄС пояснюють механізми загального сприйняття релігійних норм.

Зазначене вище актуалізує необхідність глибокого пізнання природи взаємозв'язку права і релігії, а саме: а) внутрішнього комплексу релігійних канонів, норм і приписів в їх регулятивній сутності, в спільнотному й індивідуальному вимірах; б) світських правових імперативів, які мають відношення до зовнішнього вияву буття релігії в суспільстві, релігійної діяльності загалом. Раніше ці проблеми експлікувалися в філософії, соціології релігії, юридичній науці. Це певною мірою обмежувало можливості поглибленого і насамперед системно-логічного і теоретичного їх осмислення.

Зауважимо, що проблема співвідношення права і релігії, у контексті здійснення ними функцій соціального регулювання, була предметом дослідження філософів, юристів, теологів, богословів з давніх-давен. І те, що ми сьогодні маємо в цій царині, є надбанням майже трьохтисячолітнього періоду наукових пошуків, аналізу, філософської рефлексії проблемних питань, зокрема, у сфері права і релігії. Ці питання зароджувалися і осмислювалися в різних цивілізаціях по-різному (Індія, Китай, Іудея, Єгипет, Еллада), синтезувалися із пануючими теологічними концепціями та ставали основою систем релігійних догм і правил, зокрема давньоіндійської, іудейської, християнської, мусульманської традицій. Історія свідчить про тісний взаємозв'язок релігії і права, який опосередковано спричинив походження права із релігійних традицій як на Заході, так і на Сході [7, с. 21-40]. Аналіз цих напрацювань засвідчує поліаспектність і багатогранність предметного поля правології релігії. Воно постає як дериват

об'єкта, яким у теоретичному і практичному сенсі опікується правологія релігії. В такому контексті остання експлікує сукупність суспільних відносин (в усіх іпостасях їх вияву), які формуються в процесі функціонування релігії, релігійної і світської правових традицій в їх взаємозв'язку, взаємодії і взаємокорелятивності. Таким чином, можна з певною вірогідністю висновувати, що саме об'єкт, яким системно і комплексно в науковому плані має опікуватися правологія релігії, постає водночас структуро формуючим останньої. Йдеться про два важливі компоненти архітектоніки правології релігії:

а) всю сукупність релігійних правових норм, процесів, що по суті конституують як внутрішнє, так і зовнішнє (в публічному вияві) релігійне право як своєрідну конституцію конфесій.

Релігійні норми мають розумітися як соціальна цілісність, тобто осмислені і соціально визнані (позитивно цінні) нормо відносини. Вважаємо, що за цим підходом релігійні норми не є релігійними текстами, якщо під текстами розуміти систему знаків, тобто систему матеріальних предметів, які відтворюють якості, відносини деяких інших предметів; результат об'єктивації певної практичної релігійної поведінки, із застосуванням положень нової концепції, у межах якої акумулюються базові принципи суспільства, які є критерієм для легітимації релігійних текстів та норм.

Релігійне право є одним із основних історичних форм права, як форма найбільш узгодженої взаємодії релігії і права, специфічного синтезу релігійних і юридичних норм, приписів, що постають як своєрідний імператив у житті віруючих, релігійних спільнот, їх інститутів;

б) матрицю світських правових норм, відповідних законодавчих актів, конституційних положень, інших нормативних приписів (легітимізованих державою), що стосуються сфери державної політики щодо релігій і церкви (релігійних організацій), забезпечення свободи буття релігії в суспільстві.

Предметне поле правології релігії (юридичного релігієзнавства) охоплює:

а) релігійні й юридичні закономірності формування і розвитку релігійної правової традиції, релігійних правових систем в їх конфесійному вияві; їх сутність і практичний вимір; релігійні передумови світського права;

б) релігійні і світські правові інститути в їх взаємозв'язку;

в) світські законодавчі акти, які стосуються публічної сфери буття релігії, свободи діяльності релігійних організацій, державно-конфесійних відносин, їх законодавчого забезпечення, теоретичних основ свободи віросповідання, церкви (релігійних організацій), правових механізмів їх гарантування і забезпечення [2, с. 118-128].

Предметне поле правології релігії є поліаспектним. Його експлікація потребує опрацювання категоріально-понятійного апарату, зокрема таких понять як: «релігійно-правова традиція», «теономна правосвідомість» «релігійне право», «канонічне право», «внутрішнє церковне право», «релігійні норми», «зовнішнє публічне релігійне право», «державно-конфесійні відносини», «церковна дисципліна», «правовий статус релігійних організацій», «свобода віросповідання», «свобода церкви», «свобода в релігії», «свобода совісті». Предметне поле охоплює також проблеми міжнародних правових актів, які заторкують свободу совісті, свободу релігій, переконань, законодавство щодо забезпечення свободи буття релігії в сучасному суспільстві. Подібне сприйняття стає можливим внаслідок створення системи протилежностей «гарне» – «погане». Отже, основна увага в системі поглядів філософської школи приділяється таким детермінантам: первісність та об'єктивність релігійних норм як загальносуспільних регуляторів унаслідок їхньої божественної природи, а також первісність походження духовного світу над матеріальним, а отже, духовність, є основним мірилом системи цінностей, що пропагуються в суспільстві. При цьому філософська школа розкриває ірраціональність релігійних норм, хоча визнає влучність та ефективність багатьох із них як регуляторів різних суспільних процесів.

Філософська школа не лише розкрила природу механізму появи правових норм, але дала змогу побачити множинність соціальних регуляторів і побудувати відповідний зв'язок між деякими з них, зокрема між релігійними нормами та нормами права, легітимізованими державною владою.

Антропологічна школа (Ф. Енгельс, Ж. Мартен, Г. Марсель, Є. Мунье, Ф. Ніцше, Тейар де Шарден, Л. Фейєрбах) виходить із раціоналістичної природи релігії, пояснюючи її витoki людською діяльністю та людським буттям. Суспільні відносини, що розвивалися на етапі становлення цивілізаційних концептів, вимагали певних детермінант, а оскільки повноцінної системи соціальних регуляторів ще не існували, то регулювання суспільних процесів увібрали в себе релігійні норми. Релігійні норми фактично стали загальноприйнятими та легітимізованими регуляторами, що є однією з характеристик сучасних норм прав.

Подібний механізм засвідчив, що об'єктивність того регуляційного впливу, який закладений в релігійних нормах, є нічим іншим, як результатом тривалого еволюційного пошуку найбільш раціонального способу впорядкування суспільних процесів. Тобто антропологічна школа дала змогу переглянути підхід до право творення, перекладаючи акценти із суто творчості норм права на процеси осмислення механізмів регулювання, які в свою чергу вже уособлюються в правових нормах.

Психологічна школа (П. Жане, В. Вунд, В. Кларк, З. Фрейд, К. Юнг) має такі особливості: пошук витоків потреби в релігії, в особливостях психічного життя особи, поєднуючи релігійність із самотністю, стражданням тощо, а також відмовившись від гносеологічного аналізу релігійної свідомості; визнання реального існування трансцендентного, надприродного [3, с. 569–577].

Відповідно до основних догм цієї школи право сприймається суспільством як обов'язок підпорядковуватися та підкорятися, але право ґрунтується на релігійних нормах, які сприймаються суспільством самі по собі. Тобто право – це наступний етап розвитку загальноприйнятої моделі суспільного устрою, яка не вимагає пояснення або обґрунтування, оскільки сприймається як об'єктивна даність.

Соціологічна школа (XX ст. – М. Вебер, Ж. Гурвіч, Е. Дюркгейм, Р. Ієрінг, Є. Ерліх, М.М. Коркунов, К. Левеллін, С.А. Муромцев). Її представники визначали релігію як «метасоціальний феномен» із позицій преанімістичної теорії, обмежуючись наведенням зовнішнього опису соціальних виявів релігійного феномена, а право вони розглядали як певний результат сприйняття людиною буття та інтерпретації божественної волі в такий спосіб, щоби задовольнити потреби всіх прошарків суспільства, в тому числі атеїстичних. Соціологічна школа зробила надзвичайно важливий внесок в розуміння механізму взаємовідносин між релігійним і світським середовищем суспільства, а також пояснила співвідношення релігійних і правових норм.

Але соціологія, зокрема соціологія Е. Дюркгейма, розкриває механізм державотворення виключно через механізм держави. Тобто представники соціологічної школи сприймають державу як необхідність, більше того – як кінцевий етап еволюції суспільного впорядкування. Натомість вони не бачать жодних альтернатив, окрім держави, що, у свою чергу, обумовлює сам вектор та вимоги до подальших пошуків, а не розкриває природу держави через наукові пошуки. Так само і вплив релігії на право: він сприймається як об'єктивний розвиток соціальних норм, якими є релігійні норми, і досягнення ними найвищої якості, тобто перетворення на норми права.

Історична школа, зокрема її представники А. Сен-Сімон, Г. Спенсер, А. Тойнбі, Д. Фрезер, зробила надзвичайно вагомий внесок в розвиток проблеми співвідношення і, головне, інтеграції релігійних і правових норм. Основний акцент у своїх дослідженнях вони робили на еволюційних процесах заміни релігійних норм (які існували об'єктивно у якості пояснення та обґрунтування тих чи інших природних процесів) нормами більш глибоко рівня обґрунтування – правовими. Релігійні норми сприймалися соціумом як

даність, а їх тлумачення та інтерпретація відбувалися колом осіб, котрі не мали жодних легітимних підстав для управління суспільством, окрім історичних традицій, що залишилися з часів родово-племінних зв'язків. З розвитком наукової думки, і зокрема таких напрямів, як філософія, теологія та юриспруденція, причому саме в такій послідовності, суспільство отримало можливість зрозуміти природу релігії та досягнути природу соціальних регуляторів. Останні – у вигляді соціальних норм – явили собою історичну необхідність розвитку племен та становлення на їх основі перших державно-феодальних утворень.

Пізніше історичний шлях розвитку соціуму ознаменувався становленням національних держав, які потребували потужних структурованих систем соціальних регуляторів – норм права, легітимність і загальновизнаність яких не підлягала сумніву. А тому вони (норми права) вимагали відповідного рівня обґрунтування, яке сягало саме релігійних витоків суспільного порядку.

Теологічна школа, стала головним філософським середовищем сприйняття влади церкви та вимагала пояснення природності й невідворотності спільного існування релігії та права як виявів божественного (релігійні норми) і соціального (норми права) початків суспільства. Теологічна школа акцентує увагу на природних причинах і обставинах складного процесу виникнення держави і права через становлення та розвитку релігійних норм та інституту церкви як специфічного суспільного утворення.

Теологічна концепція появи права акцентує увагу на первинності саме релігійних норм. По-перше, право є похідним від релігії, правові норми – це ніщо інше, як втілення релігійних догматів та християнського віровчення у світському житті. Церква намагалася поширити вплив на суспільні процеси, охопивши в такий спосіб усі сфері людського буття для того, щоб отримати владу та економічні вигоди від поширення релігійного вчення. По-друге, право розглядалося як божественна даність, а тому воно є обов'язковим і правильним, раціональним із точки зору божественної волі управління паствою. Церква виходить з обов'язковості дотримання правових норм, оскільки в них втілюється система цінностей. Отже, право є ціннісним орієнтиром суспільного розвитку.

Соціалістична школа, а точніше школа соціологічно-позитивістського сприйняття права (К. Маркс, Ф. Енгельс, Р. Арон та ін.). Соціалістичний контекст дослідження трансформації норм релігії в норми права найбільш яскраво розкривається в працях Р. Арона. Попри те, що К. Маркс не визнавав релігію як можливого регулятора суспільних відносин, розглядаючи її лише як засіб упорядкування соціуму, пригнічення та соціаль-

ної нерівності, все-таки він сприймав історичну місію релігійних норм.

Але найбільше соціалістичний контекст праворозуміння та становлення процесу нормотворчості, розкривається в дослідженнях Р. Арона, який акцентує увагу на тому, що марксистська школа визнає релігію соціальним явищем, оскільки вона [1]:

- по-перше, є наслідком історичної еволюції суспільних відносин, зокрема має відповідне наукове обґрунтування та філософсько-деонтологічний вимір пізнання;

- по-друге, є відповідною надбудовою суспільства, що має рівень вищий від соціально-економічного рівня;

- по-третє, є проявом людської (індивідуальної) та суспільної свідомості;

- по-четверте, є ілюзорним виразом реальних суспільних відносин і діяльності людей, що виникає внаслідок спотвореного, перекрученого відображення в релігійній свідомості дійсних відносин і якостей;

- по-п'яте, є фантастичним відображенням сил, що панують над людьми в повсякденному житті.

Якщо ж говорити про те, коли саме християнська релігія, надто християнська церква, почала стрімкий розвиток у напрямі створення передумов для панування над суспільно-політичними процесами, необхідно зауважити таке.

По-перше, від початку свого існування ще єдина християнська церква перебувала в напівлегальному становищі, оскільки легітимізована державою (Римською Імперією) був лише факт її існування та можливість розповсюдження християнського віровчення.

По-друге, християнська церква не мала такого впливу на соціум, який дав би їй змогу суттєво впливати на суспільні процеси засобами релігійних норм, оскільки більшість із населення Римської Імперії не розділяли погляди нової релігії, віддаючи перевагу язичницьким течіям.

По-третє, християнська церква не набула рис структурованої організації з чіткою ієрархією, оскільки проходила лише етап становлення як соціальний інститут.

Враховуючи наведені умови поширення впливу релігійних норм на суспільні процеси, О. Шеман зазначає, що головний, зламний момент припадає на IV ст. н. е. На думку дослідника, саме в цей період Церква отримала надзвичайно потужний імпульс для свого розвитку та розповсюдження власного впливу на все суспільство через необхідність обґрунтування влади імператора. Річ у тому, що після об'єднання Риму та Греції відбувається фактичне зіткнення двох античних культур, і саме в ролі арбітра або посередника між ними та того об'єднувального фактора, який дає змогу

створити передумови для переходу античного соціуму в новий етап цивілізаційного розвитку, виступає християнська церква. Церква необхідна, оскільки вона пояснює законність і легальність влади імператора і грецьким полісам, і Римській Імперії загалом [8].

Л. Попсуєнко приділяє велику увагу IV ст., коли християнська церква отримала загальнодержавне визнання в Римській Імперії [6].

Таке визнання нової системи суспільних відносин (релігійних) та їх включення в поле правового регулювання римськими законодавцями дає змогу легалізувати новий суспільний інститут – церкву. Фактично відбулося таке: держава (в особі Римської Імперії) на рівні права закріпила режим богослужінь в християнській церкві та статус самої церкви. Для цього достатньо було зупинити гоніння на християн, визнавши їх вплив на суспільні процеси у всій імперії та прийняття християнства імператором. Тобто церква отримала правове регулювання. Надалі вже церква стала намагатися впливати на правове регулювання інших сфер суспільних відносин, інколи суто у своїх інтересах.

Наступним важливим етапом становлення християнської релігії та католицької церкви, на думку Н.Л. Штурмак, є період, що охоплює XII – XIV ст. Епоха Середньовіччя, особливо після падіння Римської Імперії та початку занепаду Візантійської Імперії, ознаменувалася рушійними процесами на європейському континенті. Почали з'являтися нові держави, збільшуватися наявні, відбуваються захватницькі війни та формуються нові імперії. Усе це дало поштовх для встановлення католицькою церквою власного впливу на монархів, оскільки багато в чому саме за допомогою церкви відбувалися об'єднання держав і збільшення територій засобами відкритої експансії. Стратегічні невдачі хрестових походів були компенсовані новими надбаннями церкви, і такими надбаннями стали процеси збільшення держав і розповсюдження впливу самої церкви на ці держави [9].

Знову ж таки звертаючись до точки зору Н. Штурмак, зауважимо, що історіографія дослідження механізмів взаємодії права та релігії, церкви та держави багато в чому залежить від панівної філософської доктрини та системи світоглядних цивілізаційних цінностей. Так, у новітній історії більшість державотворчих процесів відбулося під впливом позитивістських концепцій, за якими право є об'єктивним результатом розвитку суспільних процесів, а тому право в своєму регуляційному впливі виходить із найбільш раціонального шляху, способу, механізму для отримання чи досягнення суспільного блага. Через це поєднання релігії та права, надто їх взаємний вплив, розглядається як процес еволюції систе-

ми праворозуміння та правосприйняття, оскільки релігія також сприймається як соціальний регулятор [9]. На нашу думку, релігійні норми передбачають нормативну комунікацію, у цьому аспекті вони постають як релігійний порядок комунікативних відносин, які виникають на основі релігійно-нормативної інтерпретації різних релігійних текстів, що мають як вербальний, так і невербальний характер; як специфічний різновид інтерсуб'єктивної, комунікативної діяльності віруючих та інших суб'єктів релігійних відносин, результати якої об'єктивуються у релігії, культурі, у соціальних та релігійних інститутах, у релігійних текстах і втілюються у релігійній свідомості, релігійних приписах і релігійних відносинах, діяльності та поведінці, які утворюють єдину релігійну структуру. Повноваження і корелятивні їм обов'язки, в основі яких знаходяться релігійні норми як загально значимі та загальнообов'язкові правила реалізуються у комунікативній релігійній поведінці суб'єктів релігійних відносин. Смісл релігійних норм визначається як встановлення релігійно-нормативного регулювання специфічного виду суспільних відносин [5, с. 165].

Висновки. Таким чином, наведені вище школи та доміанти в напрямках їх досліджень у контексті взаємозалежності й взаємовпливу релігійних і правових норм демонструють не лише різність підходів до дослідження, але й різність у сприйнятті об'єкту дослідження. Це, у свою чергу, дає змогу більш ґрунтовно та детально розкрити сам механізм взаємозалежності права, релігії та держави в контексті еволюції їх становлення і розвитку.

Література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Монтеस्क'є. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгейм. Парето. Вебер / пер. з франц. Г. Філіпчук. К. : Юніверс, 2004. 687 с.
2. Бабій М., Присухін С. Свобода совісті та свобода релігії: концептуальна матриця Католицької церкви // Юридична наука. 2013. № 3. С. 118–128.
3. Міма І.В. Релігійні витоки права : проблемність визначення // Правова держава : щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / голов. ред. Ю.С. Шемшученко. 2005. Вип. 16. С. 569–577.
4. Міма І.В. Релігійні норми як соціально-правотворчі чинники суспільства / Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 230–233.
5. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: курс лекций / СПб.: Издательский дом С. Петербургского ин-та, 2004. 864 с.
6. Попсуенко Л.О. Правовий статус християнської церкви за римським імператорським законодавством

IV сторіччя : дис. д-ра. юр. н. : спец. 12.00.01 / Л.О. Попсуенко. О.: Одеська національна юридична академія, 2006. 190 с.

7. Тихонравов Ю.В. Судебное религиоведение М. : Бизнес-школа «ИнтелСинтез», 1998. 272 с.

8. Шмеман А. Исторический путь православ'я: http://azbyka.ru/otechnik/Aleksandr_Shmeman/istoricheskij-put-pravoslavija.

9. Штурмак Н.Л. Релігійні підходи до праворозуміння: порівняльний аналіз : дис. к. ю. н. : спец. 12.00.01 / Н.Л. Штурмак. К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 228 с.

Анотація

Росовська І. Ю. Проблема співвідношення права, релігії і держави в контексті світоглядних цивілізаційних шкіл. – Стаття.

Стаття присвячена аналізу еволюції відображення у світовій науковій доктрині динаміки права, релігії та держави. Висвітлено основні проблеми співвідношення права, релігії та держави в контексті здійснення ними функцій соціального регулювання в міфологічній, філософській, антропологічній, психологічній, соціологічній, історичній, теологічній та соціалістичній цивілізаційній школах.

Ключові слова: релігія, право, держава, релігійне право, соціальне регулювання, правове регулювання.

Аннотация

Росовская И. Ю. Проблема соотношения права, религии и государства в контексте мировоззренческих цивилизационных школ. – Статья.

Статья посвящена анализу эволюции отражение в мировой научной доктрине динамики права, религии и государства. Освещены основные проблемы соотношения права, религии и государства в контексте осуществления ими функций социального регулирования в мифологической, философской, антропологической, психологической, социологической, исторической, теологической и социалистической цивилизационной школах.

Ключевые слова: религия, право, государство, религиозное право, социальное регулирование, правовое регулирование.

Summary

Rosovska I. Yu. The problem of the relationship between law, religion and states in the context of world-view schools of civilization. – Article.

The article is devoted to the analysis of the evolution of the reflection in the world scientific doctrine of the dynamics of law, religion and state. The main problems of the relationship between law, religion and the state in the context of their implementation of the functions of social regulation in the mythological, philosophical, anthropological, psychological, sociological, historical, theological and socialist civilizational schools are highlighted.

Key words: religion, law, state, religious law, social regulation, legal regulation.